Млади етнографи

Традиционното народно жилище в Средните Родопи (Смолянско)

Красимир Стоилов

Родопите — една област от българската етническа територия — отдавна привличат вниманието на изследователите на традиционната битова култура. Известно е обаче, че този български край все още не е проучен достатъчно и изцяло. Това важи и за традиционното народно жилище. Целта на настоящата статия е да допринесе към проучването на родопската народна архитектура — отразила в своеобразните си форми развитието на производството, обществените отношения, бита и душевността на родопските българи.

При разглеждането на традиционната жилищна архитектура е обърнато внимание на двора, строителните материали и конструкции, на разпределението и функционалното предназначение на отделните жилищни помещения, на уредбата и покъщнината, на вътрешната и външна архитектура.

* * *

Развитието на старата родопска архитектура като едно интересно и многообразно явление в българската култура отвежда далеч назад във вековете, но известните засега сведения са твърде оскъдни. Сведенията за XVII в. са незначителни, а и проявите на родопските майстори-строители са все още откъслечни. Те строят мостове („кюприи"), възпоменателни чешми, малки култови сгради и бедни селски къщи.

През XVIII в. в Родопите проникват отблясъци от живота на големите градски средища. Те намират отражение в едно голямо по мащаби и обем строителство на феодални жилищни ансамбли (конаци). Заедно със скромните къщи на селяните те представляват основното съдържание на предвъзрожденския период от развитието на родопската архитектура. Този период продължава до началото на XIX в. В сравнение с другите области на България това е една специфика на Родопите, обусловена от социално-икономическите условия и относителната географска изолираност на планината.[1]

Към края на XVIII в. в занаятчийството и търговията настъпват промени, а в началото на XIX в. се появяват и първите български манифак-

[1] М. Матеев. Старата родопска архитектура. С., 1974.

турни предприятия на абаджии, тенекеджии, винари, железари и др. Техните еснафи, и особено дюлгерският, добиват права и обществен авторитет. Появява се социалната категория на дребните стокопроизводители и търговци.[2] Градовете стават центрове на занаятчийско и манифактурно производство, а в българското общество се развива и укрепва единният национален пазар и манифактурното промишлено производство.

Икономическият подем създава условия и за развитие на възрожденската култура. Повишените културно-битови изисквания се отразяват и в строителното дело. Българското Възраждане в Родопите, което започва в началото на XIX в., обхваща целия планински масив и бързо успява да създаде богатство от архитектурни форми и интерпретации. В издигналите се възрожденски селища, като Райково, Устово, Чокманово, Соколовци, Петково, Славейно, Широка лъка, Батак и др., се създава една уплътнена селищна култура. Обликът на тези селища се моделира от новите възрожденски къщи. Разположени една до друга, с еркерите и високите комини, симетрични и асиметрични, единични и двойни, заедно с камбанариите и часовниковите кули, с новите училища и улични ансамбли те доизграждат възрожденската атмосфера.

Непосредствените нужди на живота са първите стимули, които тласкат човека в неговото културно развитие. Те му дават импулс да изрази в тази област и своите художествени проявления. Този път е напълно спазен при всяко народно творчество. Това е и генезисът на селската жилищна сграда.[3]

Струпаната форма е най-характерната за Средните Родопи селищна форма. При нея уличната система се характеризира с криви улици, които винаги водят от периферията към центъра. Предполага се, че струпаната форма на застрояване е следствие от произхода на българското село. Трайни черти от нея се запазват при разпадането на задругата и подялбата на старите турски чифлици.

При задругата цялата челяд живее в един общ двор. В него се строят къщите на всяко семейство, влизащо в общото стопанство, и отделните сгради за членовете на нарастващата челяд. По-късно, при разпадането на задругата, този двор се разпределя между отделните семейства, всяко от които образува отделно домакинство. Това налага и прокарването на улици между отделните нови дворове.[4]

В образуваните архитектурни ансамбли има хармонично свързване на сградите, търсене на човешки мащаб и създаване на задушевност. За нашето Възраждане е характерно и сливането на архитектурата с природната среда. Къщите не се поставят просто една срещу друга, а така, че да създават всекиму усещането на свой дом и своя част от природата. Улицата е планирана, за да бъде място за срещи на хората, така, както са планирани и малките площадни пространства. Те създават контакти между жителите и ги правят участници в обществения живот.

Развитието на производителните сили в Родопите през Възраждането освен че създава икономическата основа за проспериране на населението, става причина и за бързото развитие на народната архитектура. В зависимост от местните условия, поминъка и имотното състояние на обитателите в Среднородопската област се забелязват известни различия в строежа, материала, броя на помещенията, етажите и външния вид на традиционното

---

[2] С. Стоилов. Асеновград — огнище на строителни традиции. С., 1971, с. 8.

[3] Т. Златев. Българската къща в своя архитектоничен и културно-исторически развой. Кн. I. Селска къща. С., 1937, с. 5.

[4] Т. Златев. Българска битова архитектура. Кн. 1. С., 1948, с. 6—7.

жилище. *Но като колективна* и творческа изява на известна среда, в дадена епоха, при дадени географски и климатични условия традиционното народно жилище в Средните Родопи не се отклонява много от един установен „родопски“ тип.

Независимо от голямото разнообразие на вътрешното съдържание и външните архитектурни форми традиционното родопско жилище търси своето хармонично включване във вече създадената пространствено-архитектурна рамка. Непреходни остават редица качества, като типизиране на главните пространства и детайли, диференциране на жизнените процеси и възможност за пригаждане към изискванията на развитието. Създало се на основата на архитектурните и строителни традиции от преходната епоха, традиционното народно жилище в Средните Родопи е едно от най-интересните в цялата страна. Тези традиции се запазват главно в планинските райони, където при османското нашествие се оттегля част от населението на равнините. Тук живее компактна маса българско население. От планинските райони преди всичко произхождат и майсторите-строители. Там се запазват най-много и най-добрите образци на българската къща.[5] Индивидуалността на родопското жилище го откроява от другите типове планинско жилище, а разпределението му говори за една жилищна архитектура, различна от тази на полянеца. Външният архитектурен облик показва особения естетически критерий на родопското население.

Въпреки ясно обособения и типичен „родопски“ образ, продиктуван от социално-икономическите и природни особености, по композиционната яснота на своя план, по архитектурното разрешение и конструктивна правдивост среднородопското жилище има много общи белези с архитектурата от другите райони на страната.[6] Ето защо то представлява част от нашата възрожденска архитектура. А фактът, че от векове насам Родопите са населени с българи при условията на бавното и мъчително развитие на феодалната форма на затворено натурално стопанство в Османската империя и при трудния достъп на планината, е достатъчно сериозно основание, за да приемем, че традиционното жилище в Средните Родопи се появява и развива тук като рожба на българското население. Насилственото заставяне на част от българите да приемат исляма не нарушава приемствеността в бита и културата.

Разбира се, народната архитектура в Родопския край не се развива самостоятелно. Не трябва да се изпуска обаче и фактът, че наред с многото взаимовлияния в областта на народната жилищна архитектура българските майстори-строители и други народни творци от Родопите създават и градят материална култура и изкуство в Беломорието и Източна Тракия.

Друг основен белег на народната жилищна архитектура освен отношението ѝ към природната среда е особено подчертаната връзка на индивидуалната сграда с непосредствената ѝ околност — дворът. Той е естествено продължение на интериора, като го допълва и обогатява.

Първичната форма на връзка между жилищната сграда и двора е стопанската дейност на обитателите. Въпреки настъпилите изменения в характера на народното стопанство през началния възрожденски етап дворът запазва тази си функция, както и в значителна степен очертанията ѝ от предходящия етап. Нарастващият просперитет на населението довежда до по-богато изградени и обзаведени къщи и до нови, по-представителни

---

[5] Г. Кожухаров. Българската къща през пет столетия. С., 1967, с. 70

[6] Л. Тонев. Народната архитектура в родопския край. — В: Комплексна научна родопска експедиция през 1953 година. С., 1955, с. 86—87.

функции на дворовете. Типичният възрожденски двор запазва в голяма степен неправилната си форма и често е твърде свободно решен и притеснен.

Тези черти са характерни и за среднородопските дворове, чиято площ се ограничава най-вече от стръмния терен, върху който се изграждат сградите. Освен това много често в Средните Родопи дворните места липсват изцяло. В такъв случай, като се има пред вид и климатът, нуждите за отбрана, стопанските условия и строителните изисквания, се налага приземието на всяка къща да бъде превърнато във вътрешен двор („вотрешен двор"). Дори и тогава, когато имаме наличие на малки външни дворове, тенденцията за прибиране на стопанските помещения в жилищната сграда се запазва. Това са и едни от главните причини, които водят до развитието на среднородопското жилище във височина.

Вътрешният двор се развива в затвореното пространство на приземния етаж, като е решен сам за себе си и е изолиран от улицата. Връзката му с нея се осъществява посредством високи и тежки дървени „порти". Тогава, когато няма възможност къщата да се построи на уличната линия, тя се разполага така, че посредством малко уширение да се получи пространство, удобно за спиране и разтоварване на добитък и каруци.

Функционалното решение на вътрешния двор е според стопанските нужди. Тук се намират помещения за добитъка („обор", „ляф", „подник"), определени пространства за съхраняване на работния инвентар, зимнина, дърва за огрев и др. Най-често той е застлан с „калдъръм" или тромбована пръст. Важна особеност на вътрешния двор във връзка с функционалното развитие на приземния етаж е тенденцията му към намаляване в площ. В случая имаме пред вид площта, която остава незаета от стопански или други помещения. Тази тенденция е за сметка на новите помещения, които се появяват тук и се отделят като самостоятелни жилищни единици.

Строителните материали, които майсторът-строител използува при решаването на трудните задачи, свързани с теренните условия, са камък и дърво, а за покрив каменни плочи — „тикли". Градежът се отличава с конструктивност и рационалност. Приземният етаж се гради винаги с камък, без да бъде предварително обработван, а ъглите се зидат с ломен („лют") камък.

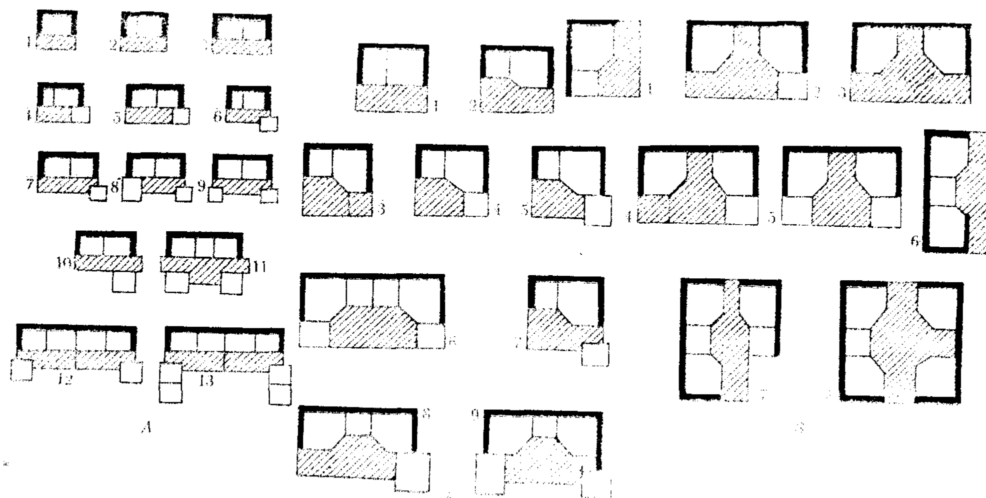
Особеност при каменната зидария е поставянето на дървени хоризонтални пояси от греди („кошаци") на разстояние 1,00—1,20 м един от друг, отвън и отвътре на стените. Тяхната употреба е наложена от стръмния терен, необходимостта от по-правилна нивелация и равномерност в дебелината на стените. Освен със здравината си тази конструктивна особеност се налага и с внушителното си декоративно решение на фасадите.

Обособяването на приземния етаж с неговите стопански обеми и липсата на пространство за развитие на сградата довеждат до задължителното появяване на втори етаж. Етажите над приземието могат да бъдат и два, и три в зависимост от имотното състояние на стопанина и неговите нужди. Строителната конструкция на тези етажи е предимно паянтова. Такива са стените към източното и южното изложение. Градежът се състои от преплетени смърчови или елови клони между вертикални диреци и наклонени паянти. Това е т. нар. „чит".

Друг паянтов градеж е „чатмата". При него дървената плетеница е заместена с дребни камъни, примесени с кал. Паянтовите стени на етажите над приземието се замазват обикновено на три пъти с кал, след което се „белосват" с вар. Това се отнася и за всички вътрешни стени. Външните стени към западното и северно изложение и към стръмния терен се градят с камък. В Средните Родопи се срещат и къщи, градени изцяло с камък. Отвън те не се замазват.

* * *

Развитието на занаятите и търговията, отчетливо изявено през XVIII в., оказва влияние и върху всички области на народното изкуство и архитектура. Общият икономически подем изменя характера на жилището, него-

Обр. 1. Развитие на среднородопската къща — края на XVIII — началото на XX в. (по арх. Г. Кожухаров)

вата вътрешна украса и уредба. Композиционната форма на средновековната къща не задоволява вече нуждите на по-заможното население. Новите производствени потребности на занаятчиите и търговците дават отражение върху пространствената композиция на къщата. Тя увеличава обема си и расте във височина. Жилищните пространства се изменят и прегрупират, като се установяват нови връзки между тях. Традиционното народно жилище се нагажда към извършваните в него нови работни процеси.

Измененията в бита водят и до изменения в съзнанието на родопчанина. Оттук и до изменения в структурата и облика на помещенията. Наред с изнасянето на стопанските обеми в приземието или в отделни сгради, когато теренът позволява, се появява и тенденцията за степенуване на помещенията (по важност и представителност, упражняван занаят и др.). Планировката непрекъснато се усъвършенствува вследствие на нарасналите битови и духовни потребности (обр. 1). Разширяват се функциите на вътрешните помещения и особено на тези, които служат за ежедневните нужди на семейството, като те винаги са с огнище.

В приземието на традиционното народно жилище в Средните Родопи такова помещение е „ниската" или „долна къща". То се среща в жилищата на българите християни и мохамедани. Твърдението на арх. Кожухаров, че жилищното помещение в приземието, доколкото се среща, е изобщо късно явление и представлява приспособяване на къщата към нуждите на едно по-ново време, може да бъде прието. Но мнението, че ниската „къща" в къщите на бедните и средни стопани липсва по правило, е трудно защитимо.[7]

[7] Г. Кожухаров. Към въпроса за произхода и развитието на средонородопската къща. — Изв. ИГА, кн. VII—VIII, 1955, с. 435.

Напротив, правило е не липсата на това помещение, а неговото наличие в почти всички среднородопски къщи. Липсата му в някои сгради показва едно географско преливане или индивидуално решение на стопанина.

Без изключение ниската „коща" се явява като помещение, заемащо най-важното място в приземния етаж. Особеностите в уредбата му са дървените „полици" и стенни долапи — „мусандри". Подът е обикновено издигнат над земления под на приземието и е дъсчен или замазан с пръст.

Важна особеност на родопската къща е и начинът, по който се обитават помещенията. Имайки пред вид помещението с огнище в приземието, тази особеност стои в пряка връзка с обичая бащата да осигури жилище за семействата на женените си синове. Той или отстъпва отделна стая с огнище на втория етаж при запазване на общо домакинство, или строи отделна къща. Това се прави, когато синовете са повече от 3—4 и най-вече, за да живеят всички заедно и в пряка близост — „по родски".

При изграждането на родопската къща помещението „коща" влияе силно на начина на живот. В него са отразени битът и жилищната култура на родопчанина. То изпълнява всички функции на жилище за едно семейство. В него се приготвя храната и се пече хлябът, използува се за дневна и спалня, а много често и за посрещане на гости. Към него понякога има складово помещение, наречено „клет" или „кльот". В жилището на родопчанина няма второ помещение, в което да са отделени част от функциите на помещението „коща" или къща. Сграда с две или три такива жилищни помещения с огнища означава, че в нея живеят две или три семейства от рода. Затова родопчанинът казва на жилищното помещение „къща", но никога „стая", „соба" или „одая".[8] Последните съществуват като термини, но за помещения, които имат представителна функция или днес се наричат така поради незнание на по-старата терминология.

Обичаят семействата от един род да живеят заедно и всяко от тях да обитава по едно жилищно помещение е стара родова традиция — една и съща за родопските българи християни и мохамедани. Въвеждането на банята („хамама") и „кафезите" не оказват голямо влияние върху жилището и то остава непроменено. Османските закони и мохамеданската религия не променят състава на семейството на родопските българи, заставени насила да приемат исляма. Многоженство сред тях няма. Това също показва силата на българската родова традиция, която е битувала у родопските българи-мохамедани.

Композиционно къщите и на едните, и на другите са еднакви. Непроменени остават функциите и терминологията, свързани с помещението с огнище. Данните, които Ст. Шишков ни дава за родопското огнище, важат както за българите-християни, така и за българите-мохамедани. То „има четириъгълна продълговата форма над самия под, само че настлано с около 10—15 см пръст и отгоре добре омазано и изгладено. От страните са турени малки каменни, възправени до 8—10 см дебели плочи за предпазване от жарта да не достигне до пода; тези плочи се казват „заслуне"; дясната страна на огнището е „буджакът", към която страна стои с лицето си огънят. Буджакът е почетното място в къщи за гостенина или най-стария от домашните. При буджака, който всякога е постлан с домашно халище, козяк и с възглавници, в стената има малко долапче, а понякога и ракла за джезвето, ковани и други съдове. . . В сградата на огнището, както и вдлъбнато в стената, се намира във вид на полукръг отворът на пещта, която е издадена

[8] Г. Д а н ч е в. Къща и жилище на родопските българи. — В: Народностна и битова общност на родопските българи. С., 1969, с. 45.

навън и ако е висок етажът, подпира се на дървена или каменна подпора. Отстрани на пещовото отверстие в самата стена е оставена един вид полица, която се казва „пизул“ и на която стои газеничето. . . Над огнището във вид на полукръг е дъсченият кош, който служи да възпира дима да не се разпростира из къщи, а да се опътва в комина.“[9]

Кошът може да бъде направен и от преплетени клони, замазан отвън и отвътре с пръст (Девинско). За вътрешното устройство на огнището са характерни още двете ниши, които се правят една срещу друга. На тях се поставя желязна „пречка“, „сааджа“, в средата на която има кука, наречена „гачка“. На нея се закача веригата („веруга“, „верачка“). Тя завършва с „канжел“, на който се окачва бакърът. Вечер пепелта от оджака се събира на куп и се покрива с кръгъл меден съд — „сач“.

В потвърждение на извода, че ниската къща е най-обитаваното помещение, са и сведенията, че то се използува и през четирите годишни времена, а не само през зимата, както твърди арх. Златев.[10] Доказателство са и фактите, че при едноогнищно, т. е. едносемейно жилище, това е единственото помещение, в което се приготвя храната, и то е най-близко и най-удобно разположено спрямо стопанските обеми в приземието.

От минималната разлика в нивата на вътрешния двор и ниската къща идва и незащитимостта на твърдението за междинен полуетаж в среднородопското традиционно жилище.[11] Такава разлика в нивата често липсва. Всички помещения и пространства в приземието и вътрешния двор образуват едно единно допълващо се цяло.

В случаите, когато освен ниската къща в приземието има и други жилищни помещения или стълбата за втория етаж се развива в близост до нея, тогава като особеност се явява обособяването на „нисък потон“. Той е винаги над нивото на вътрешния двор и когато е по-голям, границата му с него е нисък дървен парапет, а връзката няколко дървени или каменни стъпала.

Вътрешнопространствената структура на традиционното народно жилище в Средните Родопи се доизгражда в последна степен и от етажите, развиващи се над приземието. Те се характеризират с по-свободно подреждане на жилищните обеми, като най-важните са „потон“, „висока“, или „горна коща“, „клет“, „кьошк“ и „пейка“. В сравнение с къщите от Западните и Източни Родопи и други райони на страната среднородопското жилище е по-разнообразно в планово отношение, а вътрешната му пластика е оригинално изявена. Въз основа на неговото планово усложняване според проучения теренен материал и схемите за развитието му можем да посочим два основни типа жилище: единично асиметрично и двойно симетрично.

Тези две разновидности се разглеждат в таблица I (обр. 1), изготвена върху принципа на хронологичното развитие от просто към сложно.

* * *

Оригинална разновидност на традиционното народно жилище в Средните Родопи е двойната симетрична къща. Тя се развива на основата на единичната асиметрична къща и е резултат на традиционния колективизъм и желание занаятчийското и търговското съсловия да демонстрират своето процъфтяващо благосъстояние. Двойната къща като явление в нашата

[9] Ст. Шишков. Материали за веществената култура в Средните Родопи. — Родопски напредък, III, 1905, кн. I—IV, с. 45.

[10] Т. Златев. Българска битова. . ., с. 98.

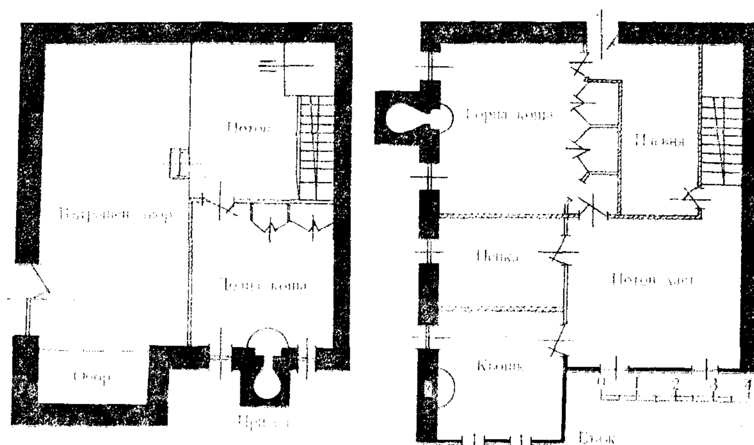
[11] Л. Тонев. Цит. съч., с. 86; Г. Кожухаров. Към въпроса. . ., с. 435.

Таблица 1

№	Планово усложняване	Образ
	I Тип	
	Единично асиметрично жилище	
1.	Потон и висока коща	1А-1
2.	Потон, висока коща и клет	1А-1; 1Б-1
3.	Висока коща и потон — увеличава площта си за сметка на клета	1Б-2; 1В-1
4.	Потон и клет — увеличава площта си	1А-3
	Къщата се разраства в хоризонтална посока	
5.	Потон — в единия му край се обособява пространство за кьошк (отворено и затворено към потона — без еркер), висока коща	1Б-3,4
	(Появява се първи вариант на симетричната двойна къща без еркерно надпускане)	
6.	Потон, висока коща, клет, кьошк — излиза еркерно с две стени	1А-4
	(Появява се еркерът)	
7.	Потон, кьошк — с еркер, клет — увеличава площта си и се ползува за жилищно помещение, появява се затворено помещение (къща) — без огнище	1А-5
	Общо къщата увеличава обема си	
8.	Потон, висока коща, клет, кьошк увеличава площта си и излиза еркер с три стени	1А-5, 1Б-5
9.	Потон — увеличава площта си, кьошк — излиза еркерно с три стени, появява се второ жилищно помещение коща с огнище	1А-7
	Подвариант: Между двете кощи се обособява клет	1Б-8
10.	Потон — в единия му край се развива втори голям кьошк, зад първия — малък кьошк се обособява пространство за пейка, висока коща, коща	1А-8
	(Появява се втори вариант на симетричната двойна къща с еркерно надпускане)	1А-10
11.	Потон, големият кьошк изчезва, а малкият увеличава площта си и излиза силно напред еркерно, висока коща, пейка с еркер	1А-10
	Подвариант: Пейката не излиза еркерно.	1Б-7
12.	*Къщата се разраства в хоризонтална посока*	
	Първи подвариант: Потон, кьошк — в дясната страна, две кощи — едната с огнище, клет.	1Б-8
	Втори подвариант: Потон, два кьошка — голям и малък — две кощи — едната с огнище, клет, пейка — зад малкия кьошк	1Б-9
	II Тип	
	Двойно симетрично жилище	
	Първи вариант	
1.	Общ потон, две високи кощи — с огнища, кьошк без еркер. Оста на симетрия минава централно на кьошка	1В-6
	Къщата се разраства в хоризонтална посока	
2.	Общ потон, две високи кощи — с огнища, два кьошка без еркер. Оста на симетрия минава през потона	1В-5
3.	Общ потон — увеличава площта си, четири високи кощи — две огнища, два кьошка — отворен и затворен. Оста на симетрия минава надлъжно на потона	1В-8
	Втори вариант	
1.	Общ потон, две високи кощи — едно огнище, два кьошка — малък (без еркер). Оста на симетрия минава между високите кощи	1А-9
2.	Общ потон, две високи кощи — едно огнище, между тях клет, два кьошка — изтеглят се напред с еркер, две пейки — зад кьошковете (отворени към потона) — излизат еркерно напред. Оста на симетрия минава през клета	1А-11
3.	Два потона, две високи кощи — с две огнища, два клета, два кьошка — с еркер, две пейки — зад кьошковете без еркер. Частите са огледални.	1А-12
4.	Два потона, две високи кощи — с две огнища, два клета, двата кьошка и двете пейки увеличават площта си и излизат силно напред с еркер. Частите са огледални	1А-13
	Като характер и функция основните помещения са еднакви във всички варианти и типове	

народна жилищна архитектура е рожба на Възраждането и става една от нейните най-характерни изяви в тази област.

Симетричните двойни къщи от Родопите дават отражение и при формиране архитектурния облик на възрожденския Пловдив. Тук родопските

Обр. 2. Традиционно среднородопско жилище от началото на XIX в.

майстори-строители достигат до нови и оригинални строителни изяви. Към края на XIX в. в среднородопското традиционно жилище обаче се забелязва и известно обратно влияние от пловдивската симетрична къща. В простата симетрия на родопската двойна къща се внася като център средният еркер (обр. IВ-8).

Влиянието на Пловдив се докосва повече до външното оформяне на сградите. Главната причина за строгостта на традициите е по-слабата класова диференциация сред българите в Родопите. Тук тя се отразява преди всичко върху обемите на къщите, а не върху външната им представителност, както е при пловдивската възрожденска симетрична къща. Външно среднородопските къщи влияят естетически със своята строгост в решаване на фасадите. Техният вътрешен облик се оформя най-вече от плановото и конструктивно решение на етажите над приземието. Главното, разпределително помещение тук е високият „горен потон". До него води дървена стълба с парапет, която винаги се развива в затвореното пространство на приземния етаж (обр. 2).

„Потонът" в среднородопското традиционно жилище може да бъде разглеждан като развитие на открития чардак, типичен главно за полската и някои планински къщи, като той продължава да изпълнява функциите си на стопанско и разпределително пространство. Причините за затварянето на чардака и прерастването му в потон трябва да се търсят преди всичко в климатичните, политически и стопански условия. В Средните Родопи оригиналното планово решение на потона се преплита с характерния за тази област стремеж сградата да се затвори от всички страни. Едновременно с това вътрешната организация на помещенията осигурява добра видимост отвътре навън, докато обратната връзка е намалена до минимум.

Второ по важност помещение след потона е „високата коща". По уредба тя повтаря ниската коща и е най-обитаваното помещение с огнище след

нея. Обикновено до високата коща се изгражда складово помещение — „клет“, „кльот“, „килер“. Неговият обем и разположение се менят с развитието на къщата. В него се прибират различни предмети от покъщнината, а когато е по-голям, в него момата подрежда чеиза си. Останалите жилищни пространства в етажа над приземието имат преди всичко представителна функция.

Преди появата на „кьошка“ и „пейката“, които, както казахме, са по-късно явление, главното помещение е „собата“ или само „къща“. Уредбата й не се различава много от уредбата на ниската и висока коща. Главните различия идват от липса на огнище. Неговото място се заема от долапи („мусандри“). В по-богатите къщи между долапите се среща и централно разположена, вкопана в стената ниша — „чичиклик“. В нея обикновено се поставят кандило, икона, вещи, донесени от Божигроб, и в много случаи цветя.

С разрастването на среднородопското жилище се появяват и другите представителни помещения-кьошк. Те са следствие от нарасналите икономически и културни нужди на родопското население.

Кьошкът може да бъде отворен или затворен към потона. Когато е отворен, той е обикновено повдигнат с едно стъпало. За уредбата му са характерни миндерлъците, застлани с халища, и много възглавници по тях. Тази уредба се запазва и когато кьошкът е затворен и образува самостоятелно помещение. В допълнение идват само дървените мусандри, които се изграждат на разделителната стена между него и потона. В кьошка се канят „по-важни“ гости. Използува се и за почивка през летния сезон.

За разлика от кьошка пейката е винаги отворена към потона. Нейното обичайно място е в единия от двата му края. Като отворено пространство към потона тя е издигната с едно или две стъпала над нивото му, а в по-богатите къщи е отделена от него с нисък парапет. Пейката се застила с черги, китеници, козиняви халища, до стените се нареждат възглавници и в този си вид служи за работно място на домакинята или за отмора.

Особено значение за естетическото въздействие на среднородопската традиционна къща играят и отделните архитектурни елементи — тавани, подове, парапети, колони, конзоли, врати, прозорци, покриви, комини и др.

По-голямо внимание заслужават прозорците, които поради височината на етажа над приземието са също високи. Обикновено те се събират на групи от по два, три и повече, като с дървените си рамки и голяма близост образуват върху фасадата своеобразен фриз. От конструктивна гледна точка прозорците са най-често еднокрили. Отварят се навътре или чрез подвижна долна част — „серме“, която се дига нагоре по страничен жлеб. Не са рядкост и външните дървени капаци, както и дървените или железни пречки, поставяни хоризонтално или кръстосано.

Общо във външния архитектурен вид се забелязват две основни тенденции: 1) запазване хоризонталното разчленяване и изпъкване на жилищния етаж; 2) подчертаване гредореда, рамкиране на прозорците на последния етаж и подчертаване на кьошка и пейката. Това най-често се постига чрез еркерното им надвесване.

Еркерът в нашата възрожденска къща възниква по силата на вътрешнопространствената нужда да се оформи етажното пространство в правилни геометрични форми, да се разшири неговата площ и да се създадат условия за по-добра функционална организация на помещенията. Освен това той свързва визуално жилището с улицата и подсилва архитектурното въздействие. Еркерът е и основно архитектурно-композиционно средство за из-

насяне на етажа над приземието по целия фронт на сградата, като създава и хоризонтално разчленение на фасадата. От друга страна, еркерът създава възможност и за вертикални акценти.

При общото конструктивно изграждане на сградата решаваща роля играе и „стрехата". Тя ѝ придава завършен вид, предпазва я от атмосферните влияния и отвежда навън падналите дъждовни води. Стрехата се развива в едно ниво, опасвайки къщата от всички страни с еднаква ширина на надвесените части, и придава спокойствие на покрива и фасадата.

Покривният материал е най-често каменни „плочи"—„тикли". От голямата им тежина идва и конструктивното решение на покривната конструкция, която е обикновено четирискатна, с малък наклон и със силно изнесени напред стрехи, с плавни извивки по ъглите.

Родопските комини, оригинално решени, са естествено продължение на каменната зидария от приземието, на външните неизмазани масивни стени и на покрива. Те дават възможност за художествена изява и имат значение при оформяне на сградата и нейния силует.

* * *

В заключение най-общо трябва да кажем, че архитектурното решение на средногодопското традиционно жилище като цяло е в пълна хармония с конструктивната система, а отличното познаване на тектоничните свойства се използува за изграждане на строго индивидуален архитектурен облик. Благодарение на това в района на Средните Родопи се запазва едно изключително голямо, самобитно и висококохудожествено народно творчество. Като „родопски" тип то е представител на един от типовете традиционно планинско жилище и представлява част от нашата възрожденска народна архитектура. Непреходни остават редица негови качества, като типизиране на главните пространства и детайли, диференциране на жизнените процеси и възможност за пригаждане към изискванията на времето.

Традиционное народное жилище в Средних Родопах (Смолянский район)

Красимир Стойчев

(Р е з ю м е)

Исследование, хронологические границы которого охватывают период конца XVIII — начала XX вв., посвящено большому и нелегкому вопросу о традиционном народном жилище в Средних Родопах. При изучении традиционной жилищной архитектуры специальное внимание уделяется двору, основному строительному материалу и связанным с ним способам массивной и деревянно-каркасной стройке, распределению и функциональному предназначению отдельных помещений, убранству и домашней утвари, внутренней и внешней архитектуре. На этой основе традиционное народное жилище в Средних Родопах систематизировано в двух основных типах: единичное — асимметричное, и двойное — симметричное. Выводы, сделанные автором, показывают, что архитектурное решение среднеродопского жилища находится в полной гармонии с конструктивными системами и зна-

нием тектонических особенностей. Они используются с целью создания строгого индивидуального архитектурного облика. Среднеродопское жилище является ярким представителем одного из типов традиционного горного жилища и частью нашей возрожденской архитектуры.

The Traditional Folk Dwelling in the Central Rhodopes (Smolyan District)

Krassimir Stoilov

(S u m m a r y)

This study, chronologically restricted to the period from the end of the 18th to the early 20th century, elucidates the extensive and difficult question of the traditional folk dwelling in the Central Rhodopes. The traditional architecture of housing is examined, attention being paid to the courtyard; to the principal building materials and the massive and lath-and-plaster ways of building; to the distribution and the functional purpose of the individual rooms; to the furnishing and the household goods; to the inner and outer architecture of these dwellings. On this basis the traditional folk dwelling in the Central Rhodopes is divided into two basic types: single-asymmetrical and double-symmetrical. The conclusions drawn show that the architectural solution of the Central Rhodope dwelling is in complete harmony with the systems of construction and knowledge of tectonic qualities. They are used in building a strictly individual architectural image. The "Central Rhodope" type of dwelling is one of the types of traditional mountain dwellings and is part of our National Revival period architecture.